

İslam İktisadı ve Metodolojik Bireycilik: Homo Islamicus Kavramının Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Islamic Economics and Methodological Individualism: A Critical Analysis of HomoIslamicus Concept

İsa YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
isa.yilmaz@medeniyet.edu.tr
[0000-0001-7388-8539](mailto:isa.yilmaz@medeniyet.edu.tr)

Araştırma & Yayın Etiği

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş,
iThenticate yazılımı ile taranmış,
araştırma yayın ve etiğine aykırılık tespit edilmemiştir.

Research & Publication Ethics

This article was reviewed by at least two referees,
a similarity report was obtained using iThenticate, and
compliance with research/publication ethics was confirmed.

CC BY-NC 4.0

Bu makale [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

This paper is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Copyright ©

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Sakarya/TÜRKİYE

Sakarya University, Institute of Social Science,
Sakarya/TURKEY

Atıf/Citation

Yılmaz, İsa. "İslam İktisadı ve Metodolojik Bireycilik: HomoIslamicus Kavramının Eleştirel Bir Değerlendirmesi". Akademik İncelemeler Dergisi 17 / 1 (Nisan 2022): 118-137. <https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.1049803>

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 28.12.2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 15.03.2022

Yayın Tarihi/Date Published: 15.04.2022

ISSN: 1306-7885

E-ISSN: 2602-3016

Cilt/Volume: 17 | Sayı/Issue: 1 |

Yıl/Year: 2022 (Nisan/April)

15. yıl

Akademik İncelemeler Dergisi

İslam İktisadı ve Metodolojik Bireycilik: Homoislamicus Kavramının Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Öz

Bu çalışma, neoklasik iktisadın metodolojik bireycilik varsayımının modern dönem İslam iktisadı literatüründeki izdüşümlerini ele almaktadır. Bu bağlamda, neoklasik iktisatta homoeconomicus olarak tasvir edilen insan tekine karşı geliştirilen homoislamicus kavramının her ne kadar İslam iktisadını ana akım iktisattan ayırttığı iddia edilse de her iki yaklaşımın da metodolojik bireyci bir varsayımdan yola çıktığı ve bu yüzden benzer bir metodolojiyi takip ettiği tartışılmaktadır. Neoklasik iktisadın bireyden yola çıkan ve birey ile sınırlı yaklaşımının geliştirilen homoislamicus kavramı üzerinden benimsenmesi İslam iktisadının özgün bir alternatif iktisadi sistem olarak gelişmesinde engelleyici bir etki yaratmaktadır. Diğer yandan, bireylerden yola çıkmayan, ancak toplumsal refah ve gelişme adına insan iyiliğini ve felahını göz ardı eden holistik yaklaşımlar da benzer şekilde problemlidir. Bu çalışma her iki tutumun ötesinde ahlak temelli bir İslam iktisat metodolojisi önermektedir. Bu bağlamda, Polanyi'nin gömülü olma kavramı ve Bourdieu'nun alan teorisinden yola çıkarak İslam iktisadında bireyci ya da holist yaklaşımların ötesinde ahlak temelli bir İslam iktisat metodolojisinin geliştirilmesine katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam iktisadı, Metodolojik bireycilik, Homoislamicus, Gömülü Olma, Alan Teorisi.

Islamic Economics and Methodological Individualism: A Critical Analysis of Homoislamicus Concept

Abstract

This study aims to examine the implications of methodological individualism assumption of neoclassical economics in the literature of modern Islamic economics studies. Although it is assumed that the introduction of homoislamicus against the assumption of homoeconomicus distinguishes Islamic economics from conventional economics, both concepts, in fact, are based on methodological individualism and hence follow the same methodology. The adoption of methodologically individualist approach, which is based on individual and limit itself with individual, by Islamic economists through the concept of homoislamicus makes a restraining impact on developing an authentic and alternative Islamic economic system. On the contrary, this study also keeps its reservations against methodological holism, which is not atomist but neglects human wellbeing and dignity under the guise of social welfare and development. This study, beyond these two extremes, suggests an Islamic economics methodology based on Islamic morality. By utilizing Polanyi's embeddedness concept and Bourdieu's field theory, it aims to develop an Islamic economics methodology based on morality beyond individualist and holist approaches.

Keywords: Islamic Economics, Methodological Individualism, Homoislamicus, Embeddedness, Field Theory

Giriş

Ekonominin pozitif bir bilim olarak tarih sahnesine çıktığı 18. yüzyıldan itibaren günümüze uzanan zaman diliminde Aydınlanmacı felsefi görüş tüm alanlarda olduğu gibi iktisatta da etkili olmuştur. Kilisenin sunduğu dünya görüşünü reddeden, tüm meta anlatıları bilimsel çalışmaların dışında değerlendiren ve akla mutlak güveni esas alan seküler bir anlayış insanı, toplumu, doğayı ve bu etkileşimden doğan tüm ilişkileri yeniden tasarlamıştır. Modern öncesi dönemde toplumu bir araya getiren ve toplumsal bağı oluşturan ilahi/Tanrısal düzenden tamamen sözleşmeye dayalı bir topluma geçişte ekonomi, mübadelenin katı kuralları yoluyla yeni bir toplumsal düzenin inşasında belirleyici olmuştur. Özellikle Hobbes, Mill ve Descartes gibi modern felsefecilerin fikri öncülüğünü yaptığı bu toplumsal düzenin merkezinde modern birey yer almaktadır.

Modern toplum, yapısı ve işleyişi itibariyle geleneksel toplumlardan önemli ölçüde farklıdır. Geleneksel dönemin *universitas* olarak tanımlanan toplumlarında insanlar doğal bir düzenin içerisinde hiyerarşik yapılar altında yer alırlar ve toplum da insanların basit bir toplamının çok daha ötesinde bir anlam taşır. *Societas* olarak tanımlanan modern toplumlarda ise doğal düzen yerini bireylerden yola çıkarak kurulan, bireysel hak ve özgürlükleri önceleyen ve bireylerin toplamından ibaret olduğu düşünülen bir düzen fikrine bırakmıştır (Mouffe, 1991, 76). Bu düzen içerisinde bir sistem olarak yer alan ekonomi biliminin amacı ise modern toplumda sözleşme yoluyla bir arada bulunan bireylerin mübadele kuralları esasına göre hareket etmelerini sağlayarak kusursuz bir toplumsal harmoni ve düzene en temel katkıyı sağlamaktır.

Bu düzenin mükemmelliği için çıkış noktası artık karmaşık hiyerarşik yapıların içerisinde kaybolan insanların yaşadığı bir toplum değil, birey ya da bir araya gelmiş insan tekleridir. Neoklasik iktisadın metodolojik olarak bireyci olmasının arkasında yatan felsefi arka plan kısaca budur. Bu yaklaşıma göre sosyal ve iktisadi tüm fenomenler birey davranışlarına indirgenerek açıklanabilir. Bireysel tercihlerden yola çıkarak tüm kurumların, kararların ve gelişmelerin izah edilmesine dair bu atomist görüş soyut bir birey varsayar (Bilir, 2019, 71). Bu yüzden, fayda, maksimizasyon, hedonizm ve rasyonalite gibi iktisatta sık kullanılan kavramların tamamı topluma dair varsayımlar olmaktan çok bireyle sınırlıdır. Bireyi merkeze alan bu metodolojik yaklaşım iktisadi sistemin belirlediği mübadele kurallarına göre işleyen bir toplum yaratmada ve bu toplumun kusursuz bir şekilde işleminde son derece önemlidir. Zira, amaçları, davranışları ve tercihleri benzer olan her bireyin bir araya gelerek oluşturduğu toplumda bireysel sorunların aşılması doğrudan toplumsal sorunları da aşmak anlamına gelecektir. Benzer şekilde, bu yönüyle homojenlik gösteren bireylerin çıkarları ne başka bireylerin ne de toplumun çıkarının önüne geçecektir. Adam Smith'in deyimiyle, görünmez bir el bir yandan mübadele kuralları yoluyla işleyen ticari bir toplum yaratırken, bu toplumda bireysel çıkarlar ile toplumsal çıkar arasında çatışma yerine bir uyum sağlanacaktır (Smith, 1776/1906, 7).

İktisat metodolojisine dair yapılan teorik tartışmalardan uzak kalan ya da bu tartışmaları değersiz bulan akademik zümre gözünde neoklasik iktisadın metodolojik bireyciliği evrensel ve mutlaklıdır. Bu kesim iktisat araştırma ve

eğitiminde ana akımı oluşturduğu için akademik endüstrinin içerisinde yer alan üniversitelerin iktisat eğitim müfredatları ile dünya genelinde iktisat alanında yapılan akademik üretimin önemli bir kısmı metodolojik bireyci yaklaşımın sürdürülmesine önemli bir katkıda bulunur. Metodolojik bireyciliğe eleştirel yaklaşan ekoller ise daha çok heterodoks iktisat düşünceleri altında yer alır. Bunlar arasında, örneğin, Gustav Schmoller'in başını çektiği Alman Tarihçi Okulu kendisi ile aynı dönemde farklı bir ekol olarak ortaya çıkan Avusturya İktisat Okuluna kapsamlı eleştiriler getirmiştir. Metodolojik bireyciliği savunan, ancak neoklasik iktisattan farklı olarak soyut ve atomist bir birey varsaymak yerine içinde yaşadığı toplumun kültür, gelenek ve adetlerini dikkate alan bir bireyi ön plana çıkaran Avusturya İktisat Okulu ile Alman Tarihçi Okulu arasındaki metodolojik bireyciliğe dair tartışmaların kazananı Menger, Hayek ve Schumpeter gibi isimlerin savunuculuğunu yaptığı Avusturya İktisat Okulu olmuştur (Acar, 2010; Yay, 2004). Bu isimler arasında özellikle Hayek'in katkıları literatüre önemli bir boyut kazandırmıştır. Hayek'e (1946) göre tarihte bireycilik kendi içerisinde gerçek ve sahte olmak üzere iki farklı görünüme sahiptir. İnsanlar arası düzenin inşasında ortaya çıkan bu ayrıma göre sahte bireycilik bilinçli ve bireysel eylemler yoluyla ortaya çıkan bir düzeni varsayar. Bu düzen kurulmadan önce insan aklıyla tasarlanmış ve öngörülmüştür. Halbuki, Hayek'in bahsettiği gerçek bireycilikte bireysel eylemler önceden öngörülemez ve rastgele gelişen bir düzen oluşturur.

Her ne kadar heterodoks iktisat çevreleri metodolojik bireyciliği evrensel olarak sunan iktisadi ortodoksiyi sarsmış olsa da¹ metodolojik bireyciliğe dair farklı bir ontolojik ve epistemolojik zeminden beslenen bir teori geliştirmede oldukça sınırlı kalmıştır. Bu anlamda, heterodoksi özelliği ve alternatif bir iktisadi sistem olarak olgunluğa erişmesi sorunlu da olsa, İslam iktisadının beslendiği ontolojik farklılıktan ötürü metodolojik bireyci tutum karşısında aldığı tavrı önemlidir (Choudhury, 2018, 271).

Bu çalışma sömürge sonrası dönemde alternatif bir iktisadi sistem olarak ortaya çıkan ve hala teorik olarak gelişmesini devam ettiren İslam iktisadının iktisatta yöntem tartışmaları bağlamında tercih ettiği pozisyonu ele almaktadır.

Epistemolojik çerçevesi itibarıyla bakıldığında, ne tam olarak ortodoks iktisat ne de heterodoks iktisadi görüşler arasında yer aldığı belirtilen modern İslam iktisat düşüncesi (Levent, 2019) iktisatta yöntem tartışmalarında belirgin bir şekilde neoklasik iktisat ve Avusturya ekolü çizgisinde gelişmektedir. Bu durumun en açık göstergesi de İslam iktisadında sürekli vurgulanan bir kavram olarak homoislamicus'un yer almasıdır. Neoklasik iktisadın varsaydığı homoeconomicus'a karşı bir itiraz olarak geliştirilen homoislamicus rasyonel, hazcı, faydacı ve kârını azamileştiren motivasyonlarla hareket etmek yerine İslami değerlerle donanmış, diğerkâm, ahlaklı ve adil bir birey olarak karşımıza çıkar (bkz. Asutay, 2007; Khan, 1987; Zaim, 1992). Burada amaç temelde homoeconomicus'a bir alternatif geliştirmektir. Halbuki, geliştirilen homoislamicus kavramı İslam iktisadında metodolojik bireyci yöntemin bir sorgulamasını doğurmaktan çok, tıpkı Avusturya ekolünün neoklasik iktisadın soyut bireyini reddedip bunun yerine içinde yaşadığı toplumun normlarından etkilenen gerçek varlıklar olarak bireyleri ön plana çıkarmaları gibi (Yay, 2004, 16), bu yöntem içerisinde alternatif bir birey varsayımına katkıda bulunmuştur. Bu yüzden, bireylerden yola çıkarak ve birey

tercih ve davranışlarıyla sınırlı bir yöntemin toplumsal sorunları ve meseleleri ne ölçüde çözüme kavuşturacağı sorusuna İslam iktisadı geliştirdiği homoislamicus kavramı üzerinden metodolojik bireyci bir çözüm önermektedir.

İslam iktisadına katkı olarak sunulan teorik ve sınırlı da olsa metodolojik çalışmalar önemli ölçüde neoklasik iktisadın varsayımlarını tenkit etmektedir. Bunun yanında, kapalı bir biçimde de olsa klasik iktisada ve özellikle Smith'in piyasa sistemine bir öykünme vardır. Öyle ki, bireysel çıkarların takip edilmesinin beraberinde toplumsal menfaati getireceği varsayımını Smith görünmez bir el yoluyla piyasaya bağlarken, Umer Chapra da bireysel çıkar ve toplumsal menfaat denklemini ideal bir İslami devlet ve kişilerin sahip olması gereken iman kavramına bağlar (Yılmaz vd., 2021, 129). Smith'in toplu iğne üretimi örneği üzerinden iktisadi refah bağlamında önemini anlattığı iş bölümü de benzer şekilde Smith'ten İslam iktisadına aktarılan başka bir kavramdır. Bu bağlamda, toplu iğne fabrikası örneğinde iş bölümü üzerine aktardıklarına benzer bir anlatımı Smith'ten yüzyıllar önce İslam filozoflarından Gazali'nin kullandığı iddia edilir (Ghazanfar-Islahi, 1998, 34). Smith düşüncesinin İslam iktisadında büyük ilgi görmesinin en önemli bir başka sebebi de Smith'in ahlak profesörü olması ve *Ahlaki Duygular Kuramı* adlı eserde sempati ve kendini sevme gibi ahlaki bazı öğeleri iktisadi alana taşımıştır. İslam iktisadının da benzer şekilde iktisatta ahlaki unsurları öne çıkarması Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eserinden ziyade *Ahlaki Duygular Kuramı* adlı eserine daha çok ilgi gösterilmesine sebep olmuştur (bkz. Bacha-Mirakhor, 2013, 5). Böyle olunca, Smith'in metodolojik bireyciliğin inşası için hazırladığı teorik zemin İslam iktisadında da benzer şekilde benimsenmiştir.

Bu çalışma, öncelikle İslam iktisadında yöntem meselesinin önemini hatırlatmaktadır. Bu anlamda, neoklasik iktisadın metodolojik bireyci yaklaşımı İslam iktisadının özgün bir alternatif iktisadi sistem olarak gelişmesinde sınırlayıcı bir etkiye sahip olmaktadır. Bireylerden yola çıkmayan, ancak toplumsal refah ve gelişme adına insan iyiliğini ve felahını göz ardı eden holistik yaklaşımlara da eleştirel bakan bir tutum içerisinde İslam iktisadı metodolojik yöntem olarak ahlaki öncelimidir. Ahlak ne bireyle sınırlı bir iktisadi yöntemi önceleyerek toplumsal problemlere karşı dar bir çözüm önerisi geliştirmeye sebep olur, ne de toplumsal çıkarı sağlamak adına 'insanın özgürleştirilmesi ve güçlendirilmesini' (Jan - Asutay, 2019, 1) göz ardı eder. İslam iktisadında ahlak merkezli bir yaklaşım salt birey ya da toplum çıkarlarını gözetmektense ilahi düzenin sağlanmasında bir dengenin oluşmasına katkıda bulunur.

Bir sonraki bölüm bireyin doğuşunu ve modern ekonomi bilimi içinde bireyin ne anlama geldiğine dair bir tartışma sunmaktadır. İkinci bölümde İslam iktisadında metodolojik bireyci bir yaklaşım olarak homoislamicus kavramından bahsedilmektedir. Metodolojik bireyci yaklaşımların ötesinde İslam iktisadı içerisinde ahlaki önceleyen bir yöntemin imkânı üçüncü bölümün temel konusudur. Sonuç bölümünde genel değerlendirme ve bazı çıkarımlar yer almaktadır.

1. Bireyin Doğuşu ve Modern Ekonomi Bilimi

Geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına geçişte en dikkat çeken değişim bireyin ortaya çıkışı olmuştur. Felsefi arka planını Aydınlanma düşüncesinin oluşturduğu modern topluma geçişle birlikte geleneksel toplum

tasavvurundaki ilahi düzen fikri ve buna bağlı olarak yerleşen kozmik anlayış önemini yitirmiştir ve yerini tüm meta anlatıları toplumsal hayattan soyutlayan ve toplumu inşa rolünü mutlak akıl yoluyla insan iradesine bırakan modern bir toplumsal düzen almıştır².

Geleneksel toplum yapısının *universitas* olarak tanımlanan özelliğinin temelinde Aquinolu Thomas'ın kozmik düşüncesi yatmaktadır. Thomas, evrenin bütüncül (holistik) bir yapıda olduğunu belirterek bu yapının Tanrı'nın kuralları ile çerçeveli olduğunu ve hiyerarşik bir düzlemde üst mertebede Tanrı'nın, en alt mertebede de şekilsiz maddelerin olduğunu vurgulamaktadır (Alvey, 1999). Buradaki amaç Büyük Varoluş Zinciri³ içerisinde teolojinin kuralları çerçevesinde toplumun dizayn edilmesidir. Modern toplum yapısı ise *societas* olarak bilinen ve bireyin toplumsal yapı içerisinde merkezde olmasını tasavvur eden bir anlayışa dayanır. Toplum sadece salt bireylerin toplamı olarak ele alan bu görüş bireylerin çıkarlarının takip edilmesini toplumun çıkarına/iyiliğine götüreceğini varsaymaktadır. Netice itibarıyla, geleneksel toplum yapısında birey toplumun içerisinde hiyerarşik olarak belli bir konumdayken modern toplum yapısında iktisadi, sosyal ve diğer tüm faktörler bireyin çevresinde gelişir (Taylor, 2011, 11-12).

Geleneksel ve modern toplum yapılarındaki farklılığa dair bu ayrışmanın izahını önde gelen düşünürlerden bazıları Aydınlanma düşüncesi ile birlikte ortaya çıkan üretim yapısının farklılaşması ve bu farklılaşmanın getirdiği toplumsal formasyonda aramaktadır. Sanayi devrimi sonrasında yoğunlaşan kentleşme ve endüstrileşme toplumun yapısını dönüştürmüştür. Ferdinand Tönnies (1855-1936), geleneksel toplumlarını temsil eden cemaat (*Gemeinschaft*) ile modern toplumları temsil etmede kullandığı cemiyet (*Gesellschaft*) kavramlarını geliştirerek bu dönüşümü açıklamıştır (Tönnies, 2019). Cemaat içerisinde yer alan bireyler Tanrısal toplum tasarımı içerisinde belirli amaçları gerçekleştirmek üzere bir misyona sahiptirler. Bu tasarım içerisinde bireyler daha çok duyguları ile hareket etmektedir. Cemiyet yapısı sergileyen modern toplumlarda ise endüstrileşme ve kentleşmenin de etkisiyle rasyonel düşünme sayesinde toplumsal ilişkileri belirleyen merkezi unsur "çıkar" (Hirschman, 2018) kavramı etrafında gelişmiştir. Bu çerçevede bireyin kendisi bir amaç, toplum da bu amacı gerçekleştirmek üzere aracı bir rol olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geleneksel-modern toplum ayrımını Emile Durkheim (1857-1917) iş bölümü üzerinden izah etmektedir. Geleneksel toplumlarda birey düşüncesi yerine dini/kültürel/tarihi düşüncelere sahip toplum yapısı vardır. Durkheim, bireyciliğin cılız halinin olduğu bu toplumsal yapıda toplumun ortak bir bilince sahip olabildiğini iddia etmiştir. Bu yönüyle geleneksel toplumlar mekanik bir toplumsal yapıya sahiptir. Bireysel uzmanlaşmanın görüldüğü modern toplumlarsa organik bir yapıya sahiptir. Uzmanlaşma hali Smith'in de iş bölümü üzerinden vurguladığı üzere bireyler arası ilişkilerin çıkar ve bağımlılık biçiminde gerçekleşmesiyle ortaya çıkar ve bu uzmanlaşma tüm toplumun birbirine bağımlı olarak işleminin en temel şartıdır. Bağımlılığa dayalı toplumda geleneksel toplumların aksine ortak bir değer üretmek, kolektif bir davranış ve düşünce yapısı sergilemek yerine bireysel hak, özgürlükler ve çıkarlar vardır (Durkheim, 2006, 87).

Modern toplum yapısının rasyonel düşünce ile geliştiğini iddia eden Max Weber'e (1864-1920) göre geleneksel toplumlarda insan davranışını şekillendiren

irrasyonel bir tutum hakimdir. Modern toplumlarda geleneksel toplumlardaki insanların sahip olduğu özerklik ve yaratıcı düşünce yapısı rasyonelleşmiş bürokrasi altında pasifleşmiştir. Bu açıdan, geleneksel toplumun cemaat merkezli yapısından kurtulmak için oluşturulan modern toplum yapısı Weber'e göre *demir kafese* hapsedilmiş bireyi doğurmuştur (Ulutaş, 2016, 400). Bu açıdan, modern toplumlar geleneksel toplumlardan farklı olmasına rağmen bireyi kısıtlayan yeni bir toplum özelliği sergilemektedir.

Toplumsal ilişkilerin temel mantığı mübadele temelli bir sözleşmeye dayalı olduğu için Georg Simmel'e (1858-1918) göre modern toplumda bireyler arası ilişkiler ağı para kavramı üzerinden şekillenmiştir (Simmel, 2014, 90-92). Çıkar, hesap ve fayda kriteri üzerinden sürdürülen bireyler arası ilişkiler ağı özellikle kendi kendini düzenleyen piyasa mantığı çerçevesinde devam etmektedir. Piyasanın kusursuz işleyişi diğer tüm amaçların ötesinde nihai bir önem kazanmıştır. Modern ekonomi, bu bağlamda, bir bilim olarak sahneye çıkarken piyasa sistemi diğer tüm sistemlerin belirleyicisi olmuştur. Yeni toplumsal düzeninin dayandığı sözleşmenin teminatı artık katı mübadele kurallarıyla inşa edilen piyasa sisteminin kendisidir. Bu sistemin mükemmel işlemesi bireylerin gönüllü birliktelikleri ile kurmuş oldukları politik bir bağdan ziyade ekonomik bağa dayanır. Dolayısıyla, Tanrısal düzenin yıkılması sonrası insan iradesiyle kurulacak toplumsal bağ "konuşulan değil üretilen bir şey" (Méda, 2018, 259) olmalıdır. Yani toplumsal bağ kurmada söz yararsızdır, önemli olan bireylerin yaptığı değiş tokuş ve bunun sürekli hale gelmesiyle ortaya çıkan iktisadi ilişkilerdir. Bu süreçte ekonomi bir bilim olarak piyasanın mükemmel kurallarıyla bireysel refahı ve bireylerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan toplumun refahını önceler. Ancak burada ortak bir iyilikten bahsetmek mümkün olmadığı için yapılması gereken bireylerin yalnızca çıkarları peşinde koşmasıdır.

Özetle, ekonomi bir bilim olmanın verdiği sorumlulukla toplum olarak yaşamının değişmez yasalarını ortaya koymaya çabalar. Nasıl ki doğa bilimleri doğaya dair değişmez ve evrensel yasalar bulmak için bilimsel üretim gerçekleştiriyorsa ekonomi de benzer şekilde toplumsal yasaları bulmak için bilimsel yöntemlere başvurmak zorundadır. Ancak bu süreçte piyasa topluma hizmet etmek yerine kendi kurallarına göre işleyen bir sisteme toplumu uyarlamak rolünü üstlenmiştir (Soylu – Şencal, 2021). Bu manada, Karl Polanyi'nin vurguladığı üzere piyasa, toplumsal norm ve değerlerden giderek bağımsızlaşarak toplumu kendi kurallarına göre tasarlamaktadır (Polanyi, 1944 / 2020). Polanyi'nin kavramlaştırdığı olan gömülü olmama (*disembeddedness*) durumunda bireyler piyasa içerisinde *homoeconomicus* özelliği gösteren tercih, davranış ve kararlarda bulunurlar. Toplumsal amaçların bireysel çıkarlara indirgendiği atomcu düşünce yapısının işleyişi için artık her bireyin *homoeconomicus* olarak hareket etmesi gerekir.

Homoeconomicus, modern toplumlarda piyasa sistemi içerisinde hareket etmesi arzulanan bireyler için kullanılan bir ifadedir. Bu düşüncede birey minimum emeği, çabası ve gayreti ile maksimum kârını amaçlamakta ve haz-acı dengesinde tercihini hazzını azamileştirmek ve acıdan kaçınmak olarak belirlemektedir. *Homoeconomicus* kavramının temellerini Bernard Mandeville (1670-1733)'de görmek mümkündür. Mandeville'nin arılar metaforu ile betimlemiş olduğu duruma göre insanların "ahlaki eylemleri gerçekleştirilmesi" toplumun refah düzeyinin itici bir gücü değildir (Mandeville, 1988, 68). Mandeville toplumun ilerlemesinin

insanların “çıkar güdüsü” ile doğru orantılı olduğunu düşünmektedir. Bu açıdan bakıldığında insanların ilişkileri ve eylemlerinin merkezinde iyiliğin olması toplumun gelişme seviyesine olumsuz etki etmektedir.

İlerleyen yüzyıllarda Mandeville'nin görüşünü destekleyen ve “faydacılık” düşüncesini ortaya atan Jeremy Bentham (1748-1832) ve John Stuart Mill (1806-1873) homoeconomicus'un felsefi olarak şekillendirmeye katkıda bulunurlar. Bu düşünürler insanın özüne dair varsayımların temelinde fayda elde etme dürtüsünün olduğunu iddia etmektedir. Aynı felsefi zeminde hareket eden Smith'in Ulusların Zenginliği kitabında çizmiş olduğu insan tipolojisi bu görüşlerin bir devamı niteliğindedir. Smith doğal düzenin yasalarını⁴ inşa ederken bireyin temel motivasyonunu “çıkar” merkezli olmaya bağlamıştır. Smith, toplumu bir arada bulunduran güdünün bireylerin çıkarı olduğunu ve bunun da mübadele aracılığıyla gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu şemanın nihayetinde, Büyük Varoluş Zincirinin yerine piyasanın, teolojik kurallar yerine de rasyonel aklın toplum yapısının merkezine geçtiği görülmektedir. Bu sayede bireyin tüm bilgiye hâkim olduğunu ve rasyonel tercihler ile doğru karara varabileceğini öne süren rasyonel seçim teorisi homoeconomicus'un düşünsel zeminini oturtmuştur. Kendine ait kuralların ve yöntemin olduğu bu evrende toplum çıkarı bireyin çıkarına indirgenerek atomcu bir görüş ortaya konmaktadır. Bu atomcu görüş iktisadi katı bir matematiksel formalizme ve böylece bir soyutlama ve indirgemeler dünyasına hapsedmiştir (Özhan, 2006, 15). Artık, metodolojik bireyciliğin ortaya çıkması için tüm koşullar sağlanmıştır. Marjinalist devrim ile ekonomi bilimsel bir kategori olarak özerkliğini ilan edecektir.

Carl Menger'in de dahil olduğu marjinalist görüş temsilcileri ile Alman Tarihçi Okulu arasında vuku bulan yöntem tartışması, metodolojik bireyciliğin doğuşu olarak tanımlanmaktadır. Alman Tarihçi Okulu iktisadi olayları/durumları incelemede toplumun değerlerinin, tarihin ve psikolojinin önemli olduğunu iddia etmiştir. Menger ise buna karşın bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasının “ekonomik” olayları izah etmekte yeterli olacağı kanısındadır (Louzek, 2011, 444). Nihayetinde Menger'in ortaya koymuş olduğu görüş ekonominin barındırmış olduğu tüm kavramların ve olguların, bireyin eylemlerinin ötesinde bir anlam teşkil etmediğini savunur. Son yüzyıla hakim görüş olarak taşınan bu yaklaşım birey ve toplum arasındaki etkileşimin birey lehine şekillenmesinin önünü açmıştır.

Metodolojik bireyciliğin temellerini atan ve bu ifadeyi ilk kez kullanan Schumpeter'in katkıları (Hodgson, 2007, 211) ile neoklasiklerin soyut birey varsayımına karşı alternatif birey varsayımları ortaya koyan Avusturya Okulu temsilcileri arasında geçen sürede metodolojik bireycilik modern sosyal teorinin en temel konularından biri olmuştur. Hayek, örneğin, spontane düzen kavramsallaştırmasına paralel olarak her ne kadar bireyler tam bilgiye sahip olmayıp sürekli rasyonel tercihlerde bulunmasalar da kendiliğinden bir düzen sayesinde homoeconomicus'un atomist olmayan bir yapıda geçerliliğini koruduğunu 1950'li yıllara dek savunmuştur. Sonraki yıllarda Hayek'in iktisadi dünyasında evrimci görüşlerin yaygınlık kazanmasıyla metodolojik bireyciliğe dair yaklaşımı çalışmalarındaki ağırlığını yitirmiştir (Boetke, 1999).

Tüm bu serüven içerisinde homoeconomicus, ekonomik bir yapıda kurulmuş olan evrenin bireyidir. Otonom bir şekilde işleyen piyasa içerisinde rasyonel tercihlerde

bulunarak karar alan bu bireyin amacı kendi ihtiyaçları doğrultusunda hareket ederek maksimum faydayı sağlamaktır.

2. İslam İktisadında Metodolojik Bireyci Bir Yaklaşım: Homoislamicus

İslam iktisadı modern bir akademik disiplin olarak post-kolonyal dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde klasik dönem İslam iktisadi eserleri modern İslam iktisadi çalışmaları etrafında yeniden gündeme gelmiştir ve aynı zamanda Batıda ekonomi bilimine dair ortaya konan önemli eserler çeviri yoluyla Müslüman dünyaya aktarılmıştır. Bunlarla birlikte, sömürge sonrası dönemde Müslüman toplumların karşı karşıya geldikleri temel problemler arasında yer alan, sermaye oluşması, kalkınma, üretim ve dağıtım gibi temel meselelere dair çalışmaların sayısı giderek artış göstermiştir. Bu çalışmaların önemli bir kısmı kapitalizm ve sosyalizmin karşıtlığı içeren bir dilde ve daha çok emek ve sermayeyi yeniden tanımlamaya dair görüşler içerir (bkz. Kureşi, 1966; Kutub, 2014, 2016; Mevdudi, 1992).

Makro iktisadi meselelere dair çözümler getirme çabalarının beraberinde insanın doğasına dair varsayımlar İslam iktisadında tartışılan konular arasında ilk zamanlar sınırlı kalmıştır, zira bağımsızlık süreci sonrasında gelişen reel politik ekonomi şartları kısa vadede pratik çözümler getirecek makro meselelerin öncelenmesini daha önemli hale getirmiştir. Bu açıdan 1940 ile 1970 yılları arasında geçen 30 yıllık zaman diliminde İslam iktisadı daha çok post-kolonyal dönemde bağımsızlık kazanan ülkelerin iktisadi istikrar ve özgünlüğüne dair çözümler sunmaya çalışırken, diğer yandan modern birey karşısında Müslüman bir şahsın niteliklerinin neler olması gerektiğine dair entelektüel tartışmalar özellikle 1980'li yıllardan itibaren yapılmaya başlanmıştır (İslahi, 2010, 167-8). Bu tartışmaların ortak noktası modern bireyin hazzı, hedonist, faydacı ve rasyonel olması gerektiğini varsayan homoeconomicus kavramsallaştırmasına itiraz edilmesidir. Bu itiraz bir süre sonra homoeconomicus'a karşı homoislamicus kavramını doğurmuştur.

Homoislamicus yaygın olarak kabul gören birey varsayımlarının gerçekte örtüşmediği ya da olması gerekeni karşılamadığı fikri üzerine kuruludur (Zaim, 1992, 166). İnsanın doğasının dünya malına dönük bir meylinin her zaman var olduğunu, ancak bu doğrultuda hareket ederek manevi gelişimi yok sayan ve sadece maddi ihtiyaçlarını tatmin etmek için sürekli rasyonel tercihlerde bulunan homoeconomicus bireyin ötesinde ahlaki öncelikleriyle ve değerleriyle hareket eden homoislamicus'un İslam iktisadında arzulanan insan tipini yansıttığı düşünülür. Bu yüzden homoeconomicus faydasını maksimize eden bir arayış içerisindeyken, homoislamicus daha çok diğerkâmlık niteliği ile ön plana çıkmaktadır (Warde, 2010, 44). Beraberinde, insanın sadece çıkarı için eylemde bulunmak yerine tüm tercih ve davranışlarında ahlaki ölçüt çerçevesinde karar alması gerektiği de vurgulanmaktadır (Tabakoğlu, 2008, 55). Bu bağlamda, homoislamicus piyasa içerisinde salt rasyonel tercihler ile hareket eden bir insan değil hem dünya hem de ahirette felaha erişmek için hayatını düzenleyen kimsedir (Görmüş, 2015, 166). İslam iktisadının önerdiği bu insan modelini rasyonel davranış sergilemeyen bir insan olarak algılayanlar için bu yaklaşım ilk bakışta homoislamicus'u irrasyonel davranan bir birey olarak yorumlamaya sebep olmuştur. Ancak, bu eleştiriye İslam iktisatçıları homoislamicus'un akıllı bilgi kaynaklarının izahında ve bunun yerleşmesinde etkin bir araç olarak kullanan bir

insan olduğu yönünde bir cevap geliştirmiştir. Tüm bu tartışmaların neticesinde rasyonel olma ile neyin kastedildiği hususunda bir ortak kanaat gelişmemiştir. İslam iktisatçılarının önemli bir kısmı rasyonel davranışı akılcı ve mantıklı hareket etmekle izah ederken rasyonalitenin Aydınlanma çağı ile birlikte araçsal ve teknik hesaplayıcı bir akli ön plana çıkarmasına ve bunun iktisadi sonuçlarına yeterli vurguyu yapmamıştır. Oysa, kendisini en radikal biçimde iktisat disiplini gösteren rasyonalite bireysel davranışlarda mantıklı hareket etmenin ötesinde rasyonel seçim teorisiyle ve iktisadın giderek matematiksel bir boyut kazanması sonrası matematiksel bir iktisat biliminin yükselmesinin öncüsü olmuştur (Yılmaz, 2009).

Görüleceği üzere homoislamicus İslam iktisadı çalışmalarında homoeconomicus'a bir tepki olarak gelişmiş bir kavram olarak karşımıza çıkar. Burada geliştirilen metodolojik bir yaklaşım olmaktan çok iktisadi tercih, davranış, süreç ve karar aşamalarında yer alan insanın niteliklerinin neler olması gerektiğine dair varsayımlardır. İslam iktisadı, bireyden yola çıkan ve bireyle sınırlı bir iktisadi sistemin en mükemmel sistem olduğunu iddia eden metodolojik bireyci yaklaşım karşısında yine bireylerden yola çıkan, ancak bu bireylerin ahlaklı olmasıyla sosyal ve iktisadi problemlerin çözüme kavuşacağını iddia ederek metodolojik olarak neoklasik iktisatla benzer bir tutum içerisine girmiştir. Buradaki temel fark homoislamicus'un sadece kazanç/haz oluşturması açısından ahlaki olmayan ürünleri tercih etmemesi (Özdirek, 2009, 233), tüketim hususunda ihtiyacı kadarıyla yetinmesi ve kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra ailesinin ve çevresindeki insanların ihtiyacını karşılamak için çalışması (Çobanoğlu, 2013, 94-95), ihtiyaç sahiplerinin olduğu yerde lüks tüketim gerçekleştirilmemesi (Görmüş, 2015, 166) olarak karşımıza çıkar.

İnsanın her zaman rasyonel tercihlerde bulunmadığı ve diğer kâim tavırlar sergilediği varsayımından hareket edildiğinde bu yaklaşıma benzer görüşler öne süren nöro-iktisat, davranışsal iktisat ve deneysel iktisat gibi ekollerle İslam iktisadının aynı kategoride bulunduğu da iddia edilebilir⁵. Nitekim, yakın dönem İslam iktisadı çalışmalarının önemli bir kısmı İslam iktisadını farklı bir paradigmanın sonucu olarak görmekten çok bu ekollerin bir kesişimi olarak görmeyi tercih etmektedir (bkz. Furqani, 2017; Khan, 2020). Ancak, burada dikkatten kaçan husus neoklasik iktisadın da dahil olduğu bahsedilen bu ekollerin tamamının metodolojik olarak bireyci olması, yani toplumu ilgilendiren tüm sosyal ve iktisadi kararların bireysel tercihlere göre belirlenmesi gerektiğini varsaymasıdır. Bununla kalmamakla birlikte, tüm bu ekoller metodolojik bireyciliği daha radikal bir formda yeniden sunmaktadır. Bedeni bir inceleme nesnesine indirgeyerek toplumsallıktan uzak formalistik bir matematiksel modelleme üzerinden hareket eden bu ekoller doğa bilimlerini taklitçiliğinin en ileri versiyonunu gerçekleştirmektedirler (Levent, 2019, 34). Bu yaklaşımlar yoluyla İslam iktisadını ortodoks iktisadın içerisinde konumlandırmaya çalışan yaklaşımlar farkında olarak ya da olmaksızın iktisatta bireysel tercihlerin üstünde daha üstün bir değer sistemi bulunmadığını onaylamış olmaktadır.

Bu yaklaşımın en bariz örneğini 1960 ile 1980 arasında uygulanan sosyal refah politikalarının bıraktığı izde görebiliriz (Şencal – Ekinci, 2021). Sosyal refah devleti politikalarının bir sonucu olarak sosyal harcamaların İngiltere'de ve ABD'de oldukça

yükselmesiyle maliyetler artmış ve ekonomik etkinlik giderek azalmıştır. Sosyal refah uygulamalarının ekonomik sonuçlarının piyasa kurallarına göre işleyen ve fiyat mekanizmasının iktisadi adaleti belirlediği neoklasik sisteme göre oldukça fazla maliyetli olması sonrası sosyal refah uygulamalarından vazgeçen İngiltere’de dönemin başbakanı Margaret Thatcher ‘toplum diye bir şey yoktur, sadece tek tek kadınlarla erkekler ve aileler vardır’ (there is no such thing as society: there are individual men and women, and there are families) ifadesini kullanmıştır. Bu düşünceye göre, bireyin ötesinde toplumdan yola çıkarak kurulan iktisadi politikaların ekonomi üzerindeki maliyeti oldukça fazla olduğu için tek tek kadınlar, erkekler ve bu kimselerin bir araya gelerek oluşturduğu birlikteliklerin tercihlerine göre hareket eden politikalar en verimli sonuçlar doğuracaktır. İnsan, çevre, toplum, bitki ve hayvan gibi yeryüzünün belli haklara sahip tüm paydaşlarını merkeze alan bir iktisadi sistem piyasa ekonomisine yabancıdır (Hasan - Asutay, 2017, 507). ‘Toplumsal’ kavramı, bu açıdan içi en boş terimlerden biridir. Zira neoklasik iktisadın toplumdaki toplumsal anladığı, bir araya gelmiş bireylerin toplamından (societas) başka bir şey değildir. Bu bakış açısına göre, bireysel tercihler göz önüne alınarak birey kümelerini yansıtan toplumun sorunları da çözülecektir.

Günümüzde İslam iktisadı ve daha özelden onun kurumsal bir uygulaması olan İslami finansa dönük eleştirilerin merkezinde toplumsal menfaate dönük katkılarının sınırlı kalması gelir (Moghul, 2017). İslami finansal işlemler sermayedarların kârını ya da çıkarını İslami prensipler ışığında maksimize etmeyi hedeflerken bu işlemlerin çevre, doğadaki canlılar ve toplum gibi diğer paydaşlara etkisi bireysel çıkarlardan daha önemli görülmez. Bu yüzden, İslami finans sosyal bir finans olmaktan çok hissedar merkezli bir sistem olarak varlığını devam ettirmektedir. İslami finans sosyal yönleriyle ön plana çıkmasının önündeki en büyük engellerden biri bireyci bir yaklaşımın İslam iktisadında metodolojik olarak devam ettiriliyor olmasıdır. Zira, bu yaklaşım bireysel menfaat ve toplumsal menfaat geriliminin ötesinde ikisi arasında bir uyum oluşturacak öneriye henüz sahip değildir.

3. İslam İktisadı: Metodolojik Bireyciliğin Ötesinde

Modern bir akademik disiplin olarak İslam iktisadının ortaya çıktığı zamanlardan günümüze değin alana dair yapılan teorik tartışmalar yerini zamanla Müslüman toplumların sermaye birikimi üzerinden iktisadi kalkınma hedeflerine finansal yoldan ulaşma çabasına bırakmıştır. Küresel ekonominin 1970’lerden itibaren hızlıca finansallaşma evresine girdiği ve finansal kalkınmanın kapitalist kalkınmanın yeni egemen söylemi haline geldiği düşünüldüğünde İslami finansın bu sürece uyum sağlaması 20. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Böyle olunca, İslam iktisadının metodolojisi de dahil olmak üzere teorik tartışmaların sesi oldukça cılız kalmıştır. Zira, Müslüman toplumlar için gerekli olan bir an önce Batılı ülkelerin gerçekleştirdiği gibi finansal piyasaları geliştirip sermaye birikimi yarışında gelişmiş ülkeleri yakalayarak yüksek refaha ulaşmaktır.

Böyle bir atmosferde İslam iktisadının neoklasik iktisattan aldığı metodolojik bireyci yaklaşımı onu giderek anaakım iktisada yaklaştırmaktadır. Birey merkezli bir iktisat anlayışını homoislamicus üzerinden sürdüren İslam iktisadının başvurabileceği alternatif yaklaşım ise metodolojik holizmdir. Bu yaklaşıma göre bütün, kendisini oluşturan parçaların toplamından daha fazla bir anlama sahiptir

(Subaşı, 2020, 109). Universitas olarak tanımlanan toplumlar bu kategoride düşünülebilir. Ancak, metodolojik bireyciliğin liberal ve faydacı temelleri karşısında metodolojik holizm de İslami açıdan başka bir problemi beraberinde getirmektedir. Holistik düşüncede bireyin hak ve özgürlükleri, birey olarak varlığının önemsenmesi ve dikkate alınması ile bireyin otonomisi toplumun çıkarları adı altında kaybolabilmektedir. Bu yüzden metodolojik holizmin ortaya çıkaracağı ilk tehlikelerden biri totaliter ve baskıcı bir siyasi rejim ve iktisadi politikalarıdır. 19. yüzyılda Marksist-Leninist toplumların 'herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre' sloganıyla insan hak, özgürlük ve sorumluluklarını komünist bir toplum ideali altında geri plana atması metodolojik holizmin an açık örneklerinden biridir.

Birey, bireyin içinde yaşadığı toplum, toplumun içerisinde yaşayan bireylerin bir arada bir düzene tabi olarak hareket etmesi, Aydınlanma döneminde bu düzenin keyfi niteliğinin ortaya çıkması, bu keyfiyeti ortadan kaldıracak ve herkesin rıza göstereceği toplumsal kurallar bütünü oluşturmak, bu kurallar sayesinde oluşacak toplumsal bağın temeline mübadelenin konulması ile toplumsal düzenin tesis edilmesi önceki bölümde ele alınmıştı. Tüm bu süreç içerisinde yaygın kabul, birey ve toplum arasında bir gerilimin varlığıdır. Bu gerilimin çözümü, Batılı toplumlarda belli bir toplumsal düzene tabi olmak üzere topluma katılan modern insanın birey vasfını kazanmasına bağlanmıştır. İslam iktisadında ise birey-toplum geriliminin önüne geçecek en önemli kavramlardan biri olan 'ferd' kavramı ontolojik olarak farklı bir insan tasavvuru önermektedir (Tabakoğlu, 2008). Bu açıdan ferd, bireyden tamamen farklı bir ontolojiden seslenen bir kavramdır.

Moderniteye geçişin ayak sesleri 18. yüzyılda bireyin doğuşu ile ortaya çıktığı için (Tüzen, 2018) modern toplum özelliği sergilemeyen geleneksel toplumlarda bireyden bahsetmek anakronik bir çabadır. Bunun için, modern öncesi dönemde Müslüman bireyler değil, Müslüman fertler ön plana çıkar. Ferd, aynı zamanda Allah'ın isimlerinden biridir ve benzeri olmayan, yegâne, biricik anlamlarına gelmektedir. İnsanlar için kullanıldığında ferdiyet her insanın birbirinden ayrılan farklılığa sahip olması demektir. Bu manada insanlar da diğer insanlara göre biriciktir.

Ferd, bireyden önemli ölçüde ayrışır. Zira ferd ontolojik olarak varlık hiyerarşisinde kendinden üstün bir Yararıcıya koşulsuz teslimiyet içerisinde ve kendisine sürekli olarak nefsinin arzularını telkin eden nefs-i emmareye karşı aşkın olana ulaşmak ve kemâle ermek için mücadele eder. Tüm bu süreçte mücadelesini, İslam ahlakından beslenerek verir (Tabakoğlu, 2008, 215). Oysa modern birey nefsinin kutsar, nefsinin istekleri doğrultusunda sürekli bir doyumsuzluk içerisinde ve bu yüzden aslında nefsinin esiridir. Modern bireyin hazcı, hedonist, faydacı ve akılcı olmasının arkasında bireyin nefsinin Tanrı edinmesi yer alır. Müslüman fert ise hayat yolculuğunda kendisini kemâle erdirmek için modern bireyin sarıldığı bu niteliklerden uzak durmayı amaçlar. Böyle yaptığında hemcinsleri arasında da bir farklılığa ve özgünlüğe ulaşacaktır. Bu yüzden, her fert aynı zamanda toplum içerisinde bir farklılıktır ve bu farklılıkları tek potada eriterek farklılıkları göz ardı eden metodolojik holizmin totaliter boyutunu reddeder. Aynı şekilde, insanı nefsi istekler ve arzuların peşinde koşan bir varlığa indirgeyerek onun aşkın boyutunu göz ardı eden, içinde yaşadığı toplum, çevreye ve diğer canlılara karşı sorumluluk

hissederek tercih ve kararlarda bulunmayan, bu sayede bireysel menfaat ve toplumsal menfaat gerilimi yaratan metodolojik bireyciliği de reddeder.

Bireyciliğin karşısında ferdiyeti önceleyen İslam iktisadı metodolojik olarak ne insan ne de toplum merkezlidir. İslam iktisat teorisi ve politikaları geliştirilirken bireylerden ya da toplumdaki yola çıkmak yerine İslam ahlakını esas alan, ahlaki sınırlar çerçevesinde toplumun çıkarlarını Şeriatın maksatları (makasidü's Şeria) ile buluşturan ve ferdi hak, sorumluluk ve özgürlükleri de toplumsal menfaat adına yok saymayan bir yaklaşım benimsenmelidir (Asutay – Yılmaz, 2018). Toplumsal düzen, bu anlamda, mekanik işleyen katı mübadele kurallarına göre belirlenmek yerine ahlaki esas alan bir çerçevede kurulur. İnsanlar bu düzeni İslami değerler ve normlar ışığında inşa etmek ve muhafaza etmekle yükümlüdür. Ancak bu düzen, kendisi bir amaç olmaktan çok fertlerin yukarıda bahsedilen farklılıkları bir arada sevgi, anlayış ve barış çerçevesinde sürdürdükleri bir yapıda olmalıdır. Böyle olunca, birey ya da toplum arasında bir tercih ve öncelik söz konusu olmaktan çıkacaktır. Bunun yerine İslam ahlaki fert ve toplum arasındaki dengeyi bir ilişkiler bütünü halinde gözetecektir. Bu dengenin teminatı ise İslam ahlakının iktisadi ve sosyal alanda tatbik edilmesidir.

Toplumsal düzen içerisinde yaşayan insanın iktisadi süreçlerde hakkının gözetilmesi ve aynı zamanda toplumsal menfaatin korunması bir arada düşünüldüğünde moral ekonomi literatürü metodolojik bireyciliğin ötesinde bir yaklaşım sunmaktadır (bkz. Arnold, 2001; Block, 2003; Booth, 1994; Etzioni, 1988; Götz, 2015; Scott, 1976; Thompson, 1971). Gömülü olma durumu olarak bilinen *embedded* yapılarda iktisadi faaliyetlerin tamamı toplumsal norm ve değerler ışığında gerçekleşmekte, iktisadi faaliyetin sonucu ne insana ne de insanın içinde yaşadığı topluma yabancı, aleyhinde ya da bağımsız olmaktadır. Bu yönüyle İslam iktisadı metodolojik bireycilik karşısında aldığı pozisyon itibarıyla moral ekonomi ile ortak bir tavır sergiler. Zira, İslam iktisadında toplumsal norm ve değerler özünü İslam ahlaki ve prensiplerinden aldığı için iktisadi faaliyetlerin bu norm ve değerler ışığında geliştirilmesi sayesinde iktisadi tercih ve kararların sonuçlarının birey ya da toplumdaki sadece birini önceleyerek diğerinin aleyhinde sonuçlar vermesinin önüne geçilmiş olur. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus moral ekonomi yapısı sergileyen iktisadi sistemlerde iktisadi sonuçların toplumun lehine olmasına rağmen bireysel hak ve menfaatleri göz ardı etme tehlikesinin olup olmadığıdır. Buna verilecek ilk yanıt böyle bir tehlikenin ortaya çıkmayacağıdır. Zira, toplumsal değerler üzere inşa edilen bir iktisadi sistemde toplumun paylaştığı ilkeler bireylerin ahlaki davranış ve kararlarının kökenidir. İkisi arasında yaşanacak bir ayrışma zaten moral ekonomiden uzaklaşma olarak düşünülen *disembedded* ekonomileri doğurur. İslam iktisadında da benzer bir durum geçerlidir. Hem bireysel hem de toplumsal alanda paylaşılan tüm değerler özünü İslam ahlakından almaktadır. Böyle olduğu sürece birey ve toplum arasında bir çıkar çatışması beklenmez.

Polanyi'nin iddia ettiği gömülü olma durumu üzerinden birey tercih ve davranışı ile toplumun paylaştığı değerlerin örtüşmesine alternatif bir yaklaşımı Granovetter'in geliştirdiği ilişkiler ağında görmek mümkündür. Polanyi'nin geleneksel toplum tanımlamasını gömülü olma üzerinden değerlendirmesine eleştirel bir tutumla cevap veren Granovetter'e göre piyasa temelli olmayan toplumsal düzenlerde

Polanyi'nin iddia ettiğinin aksine daha düşük seviyede bir gömülülük mevcuttur. Modern dönem bu gömülü olmayı yaygın kanaatin aksine daha düşük bir etkiyle değiştirmiştir. Bu ilişkilerde ne toplum bireyin fail rolünü bastırarak birey üzerinde tamamen belirleyici bir güce sahiptir, ne de birey içinde yaşadığı toplumdan bağımsız şekilde kararlar verebilecek otonomiye sahiptir. Granovetter ilk durumu aşırı sosyalleşme (over-socialised) ile ifade ederken ikinci durumu düşük sosyalleşme (under-socialised) olarak tanımlamaktadır. Kendisine göre her iki yaklaşım da problemlidir. Bu yüzden en uygun tavır insan davranışını insanlar arası ilişkiler ağında gömülü olarak ele almaktır (Granovetter, 1985, 504).

Toplumsal düzenin inşası ve bu düzende yaşayan insanların ahlaki esaslara göre hareket etmesiyle oluşacak toplumsal bağın, birey-toplum gerilimi yok etmesine dair detaylı bir inceleme için ayrıca Bourdieu'nun alan teorisinden istifade edilebilir (bkz. Hanappi, 2014). Bu teoriye göre toplumda bireylerin dahil olduğu aile, okul, işyeri, dinsel ve siyasi çevreler gibi farklı alanlar vardır. İnsanlar bu alanlara Bourdieu'nun *habitus* adını verdiği birikimlerle girerler. Habitus genel olarak insanların sahip olduğu farklı sermaye türleriyle hareket ederek toplumsal pratik sergilemesine zemin sağlayan bir yapıdır. Kültürel, ekonomik ve sosyal sermaye gibi sermaye türlerine sahip olan insanlar sahip oldukları habitus ile toplumda bulunan farklı alanlara girerler. Bu alanların kendine has, zamanla içselleştirilmiş ve doğallaştırılmış *doxa* adı verilen kuralları aynı zamanda bu alana dahil olan birey davranışına meşruluk verir. Örneğin, sınıfa güneş gözlüğü ile giren bir öğrencinin sınıfta tepki çekmesi ve bu şekilde derslere devam edemeyecek olması toplumsal bir alan olarak okulun belirlediği kurallar bütünü (doxa) bireyin habitus'üne meşruiyet vermemesinden kaynaklanır.

Birey ve toplum arasında sürekli yaşanan bu tecrübeye Bourdieu'ya göre ikili bir etkileşim söz konusudur. Bir yanda insan davranışını şekillendiren ve yerine göre kısıtlayan bir toplumsal yapı varken (structuring structures), diğer yanda insanların dahil oldukları yapıları değiştirme ve dönüştürme çabası ile toplumdaki farklı alanların kurallarının değiştiği bir süreç (structured structures) vardır (Bourdieu, 1972). Bu yaklaşım toplumu yok sayan bireyciliği ve aynı zamanda bireyi yok sayan toplumculuğu aşan bir alternatif olması anlamında oldukça önemlidir.

İslam iktisadında, bu açıdan, toplumsal hayata dahil olan fertlerin sahip oldukları sermaye türleri ve genel olarak habitusleri ile toplumda zamanla yerleşik hale gelmiş alanların kurallarının (doxa) her ikisi de İslam ahlakı tarafından belirlenir. Dolayısıyla, bireysel ya da toplumsal öncelik diye bir şey söz konusu olmamaktadır. Toplumun ahlaki açıdan yozlaşması bireylerin ahlaki olarak geliştirdikleri sermayeler sayesinde önlenirken (structured structures), benzer şekilde bireylerin ahlaktan uzaklaşan tercih, davranış ve kararları toplumsal alanların ahlak ile örüntülü kuralları sayesinde (structuring structures) meşruiyet zemini bulmamaktadır.

Toplumsal norm ve değerlerin kendisi dışında başka herhangi bir kaynaktan beslenen ve bunun bir sonucu olarak topluma yabancı ve toplumun üstünde (ekonomik, politik, ya da kültürel) sistemler ortaya çıkardığı durumlarda çözüm için genel olarak kadir-i mutlak ve hayırsever bir devlet anlayışına başvurulur. Ancak, Bourdieu'nun kavramsallaştırmasından yola çıkıldığında İslam iktisadında çözüm daha çok sivil toplum yapısına dayanmaktadır. Zira, modern devlet özellikle güçlü

militarist yapısı, yarattığı liberal kapitalist piyasa sistemi ve kültürel hegemonyası (Yılmaz vd., 2021, 134) itibarıyla düşünüldüğünde birey ile toplum arasında çıkar birliğini sağlayacak İslami esaslara dayalı ahlaki zemin her daim modern devletin yapısal kodlarıyla çatışma içerisinde olmaktan kaçamaz (Hallaq, 2019). Bu sorunu aşmada sivil toplum önemli bir imkân olarak karşımıza durmaktadır.

Sonuç

İslam iktisadı üzerine yapılan çalışmalar Müslüman toplumların içinde bulunduğu sosyal, iktisadi ve politik süreçler göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Özellikle sömürge sonrası dönemde küresel düzene bakıldığında iki büyük savaş ve bir küresel ekonomik krizin yaralarını sarma çabasında olan kapitalist sistem ile bu sistemle olan ilişkilerini yeniden gözden geçiren bir alternatif iktisadi teori çabası karşımıza çıkmaktadır. İslam iktisadı olarak şekillenen bu çabanın modern toplumsal formasyon içerisinde tecrübesi henüz olgunluk aşamasına dahi gelmemiştir. Dolayısıyla İslam iktisadı teorisini inşa ederken iki tür zorluk ile karşılaşmaktadır.

Bu zorluklardan ilki küresel bir iktisadi politika geliştirerek gelişmiş ülkelerin seviyesine çıkma çabasıyla yakından ilgilidir. Bu manada modern İslam iktisat düşüncesinin ortaya çıkışı önemli ölçüde post-kolonyal dönemde İslami iktisadi bir kalkınma modeli kurma arayışlarının bir uzantısıdır. Bu yaklaşıma göre kısa vadeli, küresel iktisadi trend ile uyum içerisinde ve kalkınmaya dair hızlı ve etkin sonuçlar üretebilecek bir iktisadi sistem ve onun finansal uzantıları Müslüman toplumların yüksek refah sağlaması için acilen gerekli görülmektedir. Mevcut durumda bilginin İslamlaştırılması üzerinden anaakım iktisadi kuram ve kurumların İslam dünyasına transfer edilmesi süreci bu zorluğun üstesinden gelme gayretinin bir göstergesidir. Günümüzde hakim olan yaklaşım da budur.

İslam iktisadının karşılaştığı ikinci zorluk ise reel politik düzlemde kısa vadede kendini hakim iktisadi dünyaya küresel olarak ispat eden bir alternatif teori yerine iktisadın ortodoksisine hiç yanaşmayarak iktisadi tüm kavramların yeniden gözden geçirildiği bir iktisadi özgünlük kurma ile ilgilidir. Yeni kurumsal ve kuramsal bilgi üretme olarak tanımlanabilecek bu yaklaşım neoklasik iktisadın felsefi, metodolojik ve teorik arka planlarını yeniden gözden geçirmeyi amaçlar.

Bu çalışma, bahsedilen ikinci zorluk ile ilgili özel bir alanı ilgilendiren iktisatta metodoloji konusuna eğilmektedir. İslam iktisadı çalışmalarında toplumsal düzen ve bu düzende uyum içerisinde bulunması gereken insan ve toplum ilişkilerine dair bir hatırlatmayı ön plana çıkarır. Bu da bireylerden yola çıkarak ve birey tercihleri ve kararlarına göre iktisadi politika geliştiren, bu politikaların sonuçlarını hem birey hem de toplum için en iyi sonuç olduğunu iddia eden metodolojik bireyci yaklaşımın eleştirel bir değerlendirmesini gerekli kılar. İslam iktisadı çalışmaları toplumsal düzen sorununa neoklasik iktisadın homo-economicus üzerinden kurduğu bireyci yaklaşımla benzer bir tutum içerisinde homoislamicus üzerinden cevap vermektedir. Ancak bu tercih özellikle toplumsal sorunların çözümünde piyasa sisteminin çözümsüzlüklerini aşmada İslam iktisadına ayrıcalıklı ve iddialı bir güç vermemektedir. Aksine, neoklasik iktisadın İslami dekorla süslenmiş bir varyantı paradigmatik olarak benzer iktisadi sonuçlar üretmektedir.

Metodolojik bireyciliğin İslami prensiplerle uyumsuzluğu karşısında metodolojik holizm İslam iktisadı için bir alternatif olarak göz kırpmaktadır. Ancak holist yaklaşımların en büyük handikapı toplum adına bireyin varlığının, haklarının, özgürleştirilmesinin ve güçlendirilmesinin göz ardı edilmesidir. O halde İslam iktisadı metodolojik bireyci ya da holist yaklaşımların ötesinde toplumsal düzene dair temel sorgulamayı ahlak üzerinden şekillendirmelidir. Böylece, ahlakın önceliği ve üstünlüğünü kabul eden fertler ve toplumlar açısından iktisadi süreç ve kararlar en adil sonuçları doğuracaktır. Piyasanın nihai üstünlüğü karşısında İslam iktisadı moral ekonomilerde olduğu üzere gömülü bir yapı içerisinde yer alması gerekir. Bu yapı içerisinde birey ve toplum etkileşim Bourdieu'nun alan teorisinde izah ettiği üzere fertlerin tercih ve kararlarını şekillendiren bir toplum ile toplumun belirlediği bir arada yaşama kurallarını düzenli olarak denetleyen ve katkıda bulunan fertler arasında gerçekleşmektedir. Sivil toplum yapısı sayesinde ahlaki esaslar bireyin toplum içerisinde otonomisini garanti ederken, benzer şekilde, toplumdaki bağımsız ve onun üstünde bir yapının toplumsal düzene zarar vermesinin önüne geçer.

Notlar

1. Bu bağlamda rasyonel seçim teorisi üzerinden birey tercih ve davranışlarından yola çıkan ve bu bireyi homo-economicus olarak tanımlayan ana akım varsayımın sonraki yıllarda giderek sorgulanmaya başlandığı görülür. Hatta, yakın zamanlarda Nobel Ekonomi Ödüllerinin sahiplerinin çalıştıkları alanların bu varsayımı tenkit eden deneyci ve davranışçı iktisadi yaklaşımlar olması da metodolojik bireyci yaklaşımın neoklasik tasarımlarının giderek farklı bir boyut kazandığını ispatlar niteliktedir.
2. Aydınlanma düşüncesi sonrası insan, doğa, Tanrı ve bunlar arasındaki geleneksel ilişkiden büyük kopuşu harikulade bir şekilde gözler önüne seren bir belgesel BBC tarafından "The Romantics" adıyla 2005 yılında yayınlanmıştır. Belgesel Liberty, Nature, ve Eternity olmak üzere 3 bölüme ayrılmıştır. Bununla birlikte, bireyciliğin kökenlerini yakın geçmişe dayandırmaktan ziyade geleneksel döneme kadar götüren ve özellikle feodal dönemle Sanayi Devrimi arasında geçen yüzyıllara bakıldığında İngiliz toplumlarında bireyci tutumun kadim bir geçmişinin olduğunu iddia eden bir görüş de mevcuttur. Bu görüşe göre geleneksel ile modern toplumları birbirinden ayırt eden temel saik yaygın kanaatin aksine bireyciliğin doğuşu değildir (Macfarlane, 2021).
3. Modern öncesi toplumlarda yaşayan insanlar, kendilerini büyük bir düzenin parçası olarak hissederdiler. Kozmik anlayışa göre insanlar melekler, öte-dünyasal yaratıklar ve diğer dünyasal varlıkların arasında yer almaktadır (bkz. Taylor, 2011, 10-11).
4. İnsanların bir arada bulunduracak yasalar, ekonomi ve politika olmak üzere iki farklı görüşe ayrılmaktadır. Thomas Hobbes, Jean Jacques Rousseau ve John Locke gibi isimler sözleşmeye dayalı toplumlar üzerine kafa yorarken bu toplumların bir arada barış ve huzur içinde yaşamasını temin edecek yasaları politik bir bağa dayandırırılar. Ancak, bu sözleşmelerin teminatını mübadele kurallarında gören Smith gibi düşünürler toplumsal bağın yasalarını ekonomik bir bağa dayandırırılar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Méda, 2018, Bölüm 3-5.
5. İslam iktisadının nöro-iktisat, davranışsal iktisat ve deneysel iktisat gibi ekollerle ortak birçok yönünü ortaya koyarak İslam iktisadını ortodoks iktisadın içine çekmenin politik iktisat ve iktisat felsefesi açısından problemleri hakkında bkz. Yılmaz, 2018.

Kaynakça

- Acar, Mustafa. "Avusturya iktisadının iktisadi düşünceye katkıları üzerine". *Liberal Düşünce Dergisi*, 15/59-60, (2010), 203-214.
- Alvey, James E. "A short history of economics as a moral science". *Journal of Markets & Morality*, 2/1, (1999), 53-73.
- Arnold, Thomas C. "Rethinking moral economy". *The American Political Science Review*, 95/1, (2001), 85-95.
- Asutay, Mehmet. "Conceptualisation of the second solution in overcoming the social failure of Islamic Banking and finance: Examining the overpowering of homoislamicus". *IIUM Journal of Economics and Management*, 15/2, (2007), 167-195.
- Asutay, Mehmet – Yılmaz, İsa. "Re-embedding Maqasid al-Shari'ah in the Essential Methodology of Islamic Economics". *Maqasid Al-Shari'ah: Explorations and Implications*. Ed. Mohamed El-Tahir El-Mesawi, 373-41, Kuala Lumpur: Islamic Book Trust, 2018.
- Bacha, Obiyathulla I. – Mirakhor, Abbas. *Islamic Capital Markets: A Comparative Approach*. Singapore: John Wiley & Sons, 2013.
- Bilir, Hüsnü. "Neoklasik iktisat: Anaakım mı, ortodoks mu?". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/2, 2019, 65-80.
- Block, Fred. "Karl Polanyi and the writing of the great transformation". *Theory and Society*, 32/3, 2003, 275-306.
- Boetke, Peter J. "Evolution and economics: Austrians as institutionalists". *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, 6/1, 1989, 73-89.
- Booth, William J. "On the idea of the moral economy". *The American Political Science Review*, 88/3, 1994, 653-667.
- Bourdieu, Pierre. (1972). *Outline of a Theory of Practice*. Trans. R. Nice (1977; 27th edn. 2012). Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- Choudhury, Masudul A. "Tawhidi Islamic economics in reference to the methodology arising from the Qur'an and the Sunnah". *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 10/2, 2018, 263-276.
- Çobanoğlu, Şevki. *İslam Ekonomisi*. İstanbul: Yediveren Yayınları, 2013.
- Durkheim, Emile. *Sosyoloji Dersleri* (Çev. A. Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Etzioni, Amitai. *The Moral Dimension: Toward a New Economics*. New York: The Free Press, 1988.
- Furqani, Hafas. "Consumption and morality: Principles and behavioral framework in Islamic economics". *Journal of King Abdul-Aziz University: Islamic Economics*, 30/1, 2017, 89-102.
- Ghazanfar, Shaikh M. – Islahi, Abdul A. *Economic Thought of al-Ghazali*. Jeddah: King Abdulaziz University, 1998.

- Görmüş, Şakir. "İslam iktisadı insanlık için bir ihtiyaç mı?". *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 1/2, 2015, 161-170.
- Götz, Norbert. "Moral economy: Its conceptual history and analytical prospects". *Journal of Global Ethics*, 11/2, 2015, 147-162.
- Granovetter, Mark. "Economic action and social structure: The problem of embeddedness". *American Journal of Sociology*, 91/3, 1985, 481-510.
- Hallaq, Wael B. *İmkansız Devlet: Modern Çağda Bir İslam Devleti Niçin Mümkün Değildir?*. (Çev. A. Hikmet), İstanbul: Babil Kitap, 2019.
- Hanappi, Doris. "Revisiting Field Theory". *Re-Thinking Economics: Exploring the Work of Pierre Bourdieu*. Ed. Asimina Christoforou - Michael Lainé, 161-173, London: Routledge., 2014.
- Hasan, Zulkifli – Asutay, Mehmet. "Maslahah in stakeholder management for Islamic financial institutions". *The Islamic Quarterly*, 61/4, 2017, 505-538.
- Hayek, Friedrich. A. "Individualism: True and false". *Individualism and economic order* içinde, Chicago: University of Chicago Press, 1946.
- Hirschman, Albert O. *Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?*. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Hodgson, Geoffrey M. "Meanings of methodological individualism". *Journal of Economic Methodology*, 14/2, 2007, 211-226.
- Islahi, Abdul A. "Four generations of Islamic economists". *Journal of King Abdulaziz University*, 23/1, 2010, 163-168.
- Jan, Shafiullah – Asutay, Mehmet. "Introduction". *A Model for Islamic Development: An Approach in Islamic Moral Economy*. Ed. Shafiullah Jan - Mehmet Asutay, 1-12, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2019.
- Khan, Muhammad A. "Methodology of Islamic economics". *Journal of Islamic Economics*, 1/1, 1987, 17-32.
- Khan, Muhammad A. "Theory of consumer behavior: An Islamic perspective". *MPRA Paper 104208*, University Library of Munich, Germany, 2020.
- Kureşi, Enver. İktisat. *Faiz Nazariyesi ve İslam* (Çev. Saliğ Tuğ). İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.
- Kutub, Seyyid. *İslam-Kapitalizm Çatışması* (Çev. Kamil M. Çetiner). İstanbul: Beka Yayınları, 2014.
- Kutub, Seyyid. *İslam'da Sosyal Adalet* (Çev. Kamil M. Çetiner). İstanbul: Beka Yayınları, 2016.
- Levent, Adem. "İslam Ekonomi Doktrini Heterodoks Bir İktisat Okulu Mudur?". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Sempozyumu (Cilt 2)*. Ed. Mahsum AYTEPE - Abdulcelil Bilgin, 67-78, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Levent, Adem. "Kurumlar ve evrim: Veblen'den Hodgson'a evrimci iktisat metodolojisi". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14/2, 2019, 31-58.

- Louzek, Marek. "The battle of methods in economics: The classical methodenstreit— Menger vs. Schmoller". *American Journal of Economics and Sociology*, 70/2, 439-450., 2011.
- Macfarlane, Alan. *İngiliz Bireyseliğinin Kökenleri* (Çev. Onur İşci). İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2021.
- Mandeville, Bernard. *The Fable of the Bees or Private Vices, Publick Benefits Vol. I ve II. (Ed. Frederick Benjamin Kaye)*. Indianapolis: Liberty Fund, 1988.
- Méda, Dominique. *Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer Mi?*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mevdudi, Ebu'l A. *Faiz* (Çev. Ahmet Asrar). İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Moghul, Umar F. *A Socially Responsible Islamic Finance: Character and the Common Good*. Palgrave Macmillan, 2017.
- Mouffe, Chantal. "Democratic Citizenship and the Political Community". Chantal Mouffe: *Hegemony, Radical Democracy, and the Political*. Ed. James Martin, 70-82, Minnesota: University of Minnesota Press, 1991.
- Özdirek, Recep. *İslâm Hukukunda Akdin Sınırları*. İstanbul: Yedi Renk Yayınları, 2009.
- Özhan, Taha. "Homo economicus, hakikat ve değer". *Eskiyeni*, 2/1, 2006, 13-26.
- Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* (Çev. A. Buğra). İstanbul: İletişim Yayınları, 1944/2020.
- Scott, James C. *The moral economy of the peasant*. New Haven: Yale University Press, 1976.
- Simmel, Georg. *Paranın Felsefesi* (Çev. Y. Alogan & Ö. D. Aydın). İstanbul: İthaki Yayınları, 2014.
- Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (5th ed.). London: Methuen & Co., Ltd, 1776/1906.
- Soylu, Merve - Şencal, Harun. "Cemaatçilik ve bireycilik arasında piyasa ilişkileri". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 16/2, 2021, 140-155.
- Subaşı, Erol. "Society, person and their connections: A Bhaskarian formulation". *Beytulhikme International Journal of Philosophy*, 10/1, 2020, 105-116.
- Şencal, Harun – Ekinci, Merve Reyhan. "Refah devleti: İslam ekonomisi açısından bir eleştiri". *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 3, 2021, 264-285.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.
- Taylor, Charles. *Modernliğin Sıkıntıları* (Çev. Uğur Canbilen). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Thompson, Edward P. "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century". *Past & Present*, 50/1, 1971, 76-136.

- Tönnies, Ferdinand. *Cemaat ve cemiyet* (Çev. Emre Güler). İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi, 1902), 2019.
- Tüzen, Muhammed A. “Hiyerarşik varlık zincirinden modern bireyin doğuşuna”. *Mavi Atlas*, 6/3, 2018, 107-125.
- Ulutaş, Ejder. “kartezyen düalizm’in ‘demir kafes’i ve Weber’in anladığı İslam toplumu”. *SEFAD*, 35, 2016, 397-410.
- Warde, Ibrahim. *Islamic Finance In the Global Economy*, Second edition. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010.
- Yay, Turan. “Avusturya iktisat okulunun tarihsel gelişimi ve metodolojisi”. *Piyasa Dergisi*, 11/1, 2004, 1-29.
- Yılmaz, Feridun. *Rasyonalite: İktisat Özelinde Bir Tartışma*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Feridun. *İktisatta ortodoksi ve naturalizm: Davranışçı, deneyci ve nöroiktisatın yükselişinin imaları*. 3 Mart 2018. İSAR Konferansı. Erişim Adresi: <<https://www.youtube.com/watch?v=6Sbat04rCgg&t=932s>>, 17.12.2021, 2018.
- Yılmaz, İsa - Ateş, Burak – Soylu, Merve. “İdeal devletten imkânsız devlete: İslam iktisadında devlet düşüncesi”. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, 2021, 111-140.
- Zaim, Sabahattin. *İslam-İnsan-Ekonomi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1992.